

Andrzej Pociąg

Hugo Kołłątaj : kapłan, mąż stanu i polityk

Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej 18-20,
317-337

2011-2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. ANDRZEJ POCIASK

HUGO KOŁŁATAJ – KAPŁAN, MAŻ STANU I POLITYK

Praktyczne nastawienie „poznawać, aby zmieniać” osiemnastowiecznej filozofii połączone z radykalnym dążeniem do eliminacji zjawisk nadnaturalnych, a przede wszystkim chrześcijańskich, stało się przyczyną odrodzenia i rozwoju materialistycznej wizji rzeczywistości i człowieka. Racjonalistyczno-empiryczne nastawienie w nauce oraz wrogi stosunek do chrześcijaństwa można odnieść do oświeceniowych filozofów francuskich i angielskich, ale nie polskich¹.

Polscy filozofowie oświeceniowi umieli w swoisty sposób połączyć fascynację nowoczesną nauką i myślą filozoficzną ze szczerym i zakorzenionym od wieków przywiązaniem do chrześcijaństwa i Kościoła². Świadczy o tym chociażby fakt, iż wielu najznakomitszych przedstawicieli polskiego Oświecenia, jak np. Hugo Kołłątaj, Stanisław Konarski, czy też Stanisław Staszic było równocześnie wiernymi zasadom chrześcijańskim katolickimi duchownymi.

KS. DR ANDRZEJ POCIASK, kapłan diecezji rzeszowskiej, absolwent Wydziału Filozofii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, wykładowca historii filozofii i antropologii filozoficznej w Wyższym Seminarium Duchownym w Rzeszowie, katecheta i nauczyciel filozofii w Liceum i Gimnazjum Sióstr Prezentek w Rzeszowie. Kontakt: anpociask@wp.pl

¹ Szerzej na ten temat zob. R. J. Butterwick, *Co to jest Oświecenie?*, „Przegląd Powszechny”, 5/921 (1998), s. 161-180; T. Kiszwalter, *Ludzie i idee Oświecenia w Polsce porobio-rowej*, Warszawa 1987.

² Por. M. Straszewski, *Dzieje filozoficznej myśli polskiej*, Kraków 1912, s. 70.

Niniejsza praca będzie próbą przybliżenia postaci Hugona Kołłątaja, jednego z czołowych przedstawicieli polskiego Oświecenia. Cała działalność polityczna, społeczna i oświatowa Kołłątaja nie przeszkodziła mu realizować zadań, jakie wypływały z faktu, że był katolickim duchownym. Kontekst dwusetnej rocznicy jego śmierci, która przypadła w 2012 roku, jest wystarczającym motywem do tego, aby przybliżyć jego życie i bogactwo wielopłaszczyznowej działalności.

1. Dzieciństwo i młodość

Ksiądz Hugo Kołłątaj³ urodził się 1 kwietnia 1750 roku w Dederkałach Wielkich w powiecie krzemienieckim na Wołyniu⁴, w dziedzicznym majątku swego ojca, Antoniego Kołłątaja, podstolego mściślawskiego. Matka Hugona, Marianna, pochodziła z domu Mierzyńskich. Rodzina pieczętowała się herbem Kotwica i używała przydomka Sztumberg, świadczącego o jej hrabiowskim pochodzeniu. Przodkowie Kołłątaja przybyli najprawdopodobniej zza Odry, osiedlili się najpierw w Smoleńskiem, skąd przenieśli się na Wołyń. Najpierw byli wyznawcami prawosławia, ale z biegiem czasu przeszli na katolicyzm⁵.

Lata dzieciństwa Hugo spędził w dawnym województwie sandomierskim, gdzie jego ojciec na prawie zastawu objął wieś Nieciesławice⁶. Ojciec

³ Por. S. Janeczek, *Kołłątaj Hugo*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, Lublin 2004, t. 5, s. 722-726.

⁴ Na temat miejsca urodzenia Kołłątaja istnieją pewne niejasności. J. Wiśniewski podaje za miejsce urodzenia Nieciesławice należące do parafii Tuczępy dawne województwo sandomierskie, obecnie Diecezja kielecka. Zob. J. Wiśniewski, *Katalog prałatów kanoników sandomierskich od 1186 do 1926, tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866*, Radom 1928, s. 154. Podana przez niego informacja nie jest możliwa do sprawdzenia ze względu na to, że nie zachowały się księgi metrykalne parafii Tuczępy. Należy jednak przyjąć jako miejsce urodzenia H. Kołłątaja Dederkały Wielkie, ze względu na zapis jaki zachował się w Rodowodzie Kołłątaja, por. Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk (dalej: BPAN), rkps 235, *Rodowód Hugona de Sztumberg Kołłątaja*, k. 7-8 Dekretum Judicii const. Crac. De die 16 I 1769: H. Kołłątaj die prima mense aprilis 1750 a. – natus et die 3 V 1750 in Sampol babtisatus est per R.D. Martinum Janczarski, parochum. Informacje te podają za: J. Kuś, *Kołłątaj i Kapituła Krakowska*, „Rocznik Krakowski” 1977, t. 48, s. 19.

⁵ Por. M. Janik, *Hugo Kołłątaj, Monografia z czterema podobiznami*, Lwów 1913, s. 4; por. J. Śniadecki, *Żywot literacki Hugona Kołłątaja, z opisaniem stanu Akademii Krakowskiej w jakim się znajdowała przed rokiem 1780*, Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył H. Barycz, Wrocław 1951, s. 7.

⁶ Nazwa miejscowości podawana jest w dwóch brzmieniach: Nieciesławice, Niecisławice.

Hugona, Antoni, który nie był człowiekiem zamożnym, nie miał możliwości zapewnienia swym dzieciom – oprócz Hugona miał jeszcze dwóch synów – Jana i Rafała, elitarnego wykształcenia.

Pierwsze nauki pobierał Kołłątaj pod okiem matki. Potem uczęszczał do szkoły w Pińczowie, gdzie opiekę nad nim sprawował prywatny guwerner. Szkoła ta, jako jedna z tak zwanych kolonii akademickich, podlegała Akademii Krakowskiej, która kierowała do niej swoich wychowanków na stanowiska nauczycieli i czuwała nad jej programem. Należała do najlepszych szkół typu kolonii akademickich w XVIII wieku. Po jej ukończeniu Kołłątaj zgłosił się do Akademii Krakowskiej, gdzie Wojciech Słupski, nauczyciel matematyki, sprawował nad nim tzw. dozór domowy⁷.

Późniejsze małżeństwo brata Hugona – Jana z zamożną wdową, przesądziło o przyszłości omawianego tu autora. Udzielona przez brata pomoc materialna pozwoliła mu podjąć studia w Akademii Krakowskiej, a potem kontynuować je przez pięć lat w Rzymie. Akademię Krakowską ukończył prawdopodobnie w 1768 roku, uzyskując w osiemnastym roku życia stopień doktora filozofii.

O studiach Kołłątaja, zarówno tych w kraju, jak i za granicą, wiadomo niewiele. Z zachowanych źródeł wiemy jedynie, że po wyjeździe za granicę studiował na początku najprawdopodobniej w Wiedniu, pod kierunkiem znawcy prawa kościelnego, Karola Martiniego. Gruntowne i zasadnicze studia odbył jednak dopiero na uniwersytetach w Rzymie i Neapolu. W Rzymie uzyskał stopień doktora teologii i prawa⁸. Podczas studiów w Italii zetknął się z głównymi osiągnięciami nauki europejskiej, zarówno z dziedziny sztuk pięknych, teorii poezji, jak i z zakresu nauk przyrodniczych, głównie astronomii, chemii i matematyki⁹.

⁷ Por. M. Janik, *Hugo Kollątaj...*, s. 5-6. Są różne rozbieżności co do wieku w jakim Kołłątaj rozpoczął naukę. K. Bauer twierdzi, że rozpoczął ją w wieku 9 lat, zob. K. Bauer, *Kontrowersje wokół Hugona Kollątaja*, „Wiadomości Historyczne” 30 (1987), nr 2, s. 100; natomiast za wiekiem 7 lat opowiadają się Henryk Barycz i Bogdan Leśnodorski. Zob. H. Barycz, *Historia szkół Nowodworskich od założenia do reformy Kollątaja*, Kraków 1988, s. 249; B. Leśnodorski, *Kollątaj Hugo*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 13, Wrocław 1967, s. 336.

⁸ Nie ma żadnych informacji co do wykształcenia Kołłątaja. Jego nazwisko nie istnieje w spisach studentów ani w Wiedniu ani w Rzymie, chociaż jego biografowie podają, że był doktorem prawa i teologii. Por. A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794), Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, tłum. M. Chamcówna, Wrocław 1979, s. 76; por. M. Lorent, *Życie polskie w Rzymie w XVIII wieku*, Rzym 1930, s. 162-163.

⁹ Podczas pobytu we Włoszech, jak zauważa Kuś, Kołłątaj nawiązał pożyteczne kontakty z mecenasami dzieł sztuki. Zgromadził okazałą kolekcję obrazów i sam pod wpływem

Hugo Kołłątaj prawdopodobnie poznał wówczas twórczość naukową Ferdinanda Galianiego (1728-1787), ekonomisty i filozofa, który zajmował się problemem pieniądza, handlu i teorią wartości, a także prowadził systematyczną korespondencję z encyklopedystami francuskimi, szczególnie z Diderotem i Holbachem. Drugim przedstawicielem myśli społeczno-politycznej, którego poglądy Hugo dobrze poznał w Italii, był jego rówieśnik Gaetano Filangieri.

We Włoszech Kołłątaj został członkiem Instytutu Bonońskiego¹⁰, a także Zgromadzenia Nauk Wyzwolonych w Rzymie, co spowodowało, że po śmierci Józefa Załuskiego, biskupa kijowskiego, papież Klemens XIV obdarował go jedną z krakowskich kanonii katedralnych. Kanonię tę objął po przyjęciu święceń kapłańskich w 1775 roku i po prymicjach, które miały miejsce 10 stycznia 1776 roku w Dederkałach Wielkich¹¹.

Przyjęcie owej kanonii spowodowało zatarg Kołłątaja z biskupem Kajetanem Sołtykiem i podburzoną przez niego kapitułą krakowską¹². W wyniku wprowadzonej przez Komisję Edukacji Narodowej reformy szkolnictwa, biskup krakowski utracił prawo do sprawowania władzy nad Uniwersytetem Krakowskim, która uprzednio spoczywała w rękach kolejnych biskupów krakowskich, będących jednocześnie kanclerzami uniwersytetu. W wyniku oskarżenia, obejmującego zarzuty: noszenia świeckiego stroju, (co Kołłątaj nazwał „sprawą o popielate pończochy”), o niezachowanie rezydencji (niepojawianie się na ambonie ani przy ołtarzu), a także obwinienia o „grube szal-

---

Winckelmanna przejął się kulturą antyku, co miało odzwierciedlenie w jego późniejszych sądach na temat architektury w epoce saskiej. Por. J. Kuś, *Kołłątaj...*, s. 20; por. W. Smoleński, *Zbiory artystyczne Kołłątaja w r. 1795*, „Studia Historyczne”, Kraków 1925; por. K. Buczek, *Dzieciństwo i młodość Hugona Kołłątaja*, w: *Z dziejów edukacji w Polsce XVIII wieku*, red. I. Szybk, s. 54-55.

¹⁰ Por. M. Janik, *Hugo Kołłątaj...*, s. 7; por. L. Słowiński, *Odważni mądrością: o reformato-
rach edukacji i nauki polskiej w dobie oświecenia*, Poznań 1988, s. 278-279.

¹¹ Por. BPAN rkps 235, *Rodowód Hugona...*, k. 9. Świadcstwo O. Gaudentego Bogoleńckiego, gwardiana klasztoru OO. Reformatorów w Dederkałach Wielkich, który stwierdzał, że Hugo Kołłątaj odprawił prymicję w dniu 10 stycznia 1776 r. w kościele Matki Bożej Bolesnej. „Hugonem Kołłątaj Canonicum Cathedr. Crac. Celebrasse primitias in ostra Eccl. Dederkaliensi Ordini minorum S.P.N Francisco Strictioris Observantiae Refformatorum Provinciae Russiae, B.V. Maria Dolorosae die 10 I 1776 A.”, cytat podaje za J. Kuś, *Kołłątaj...*, s. 24; „stan duchowny dla ubogiej, lecz zdatnej i ambitnej szlachty jedyną był naówczas do wyniesienia drogą; obrał ją wiec, ubogi, zdatny i nad zamiar nieprzeciętnie ambitny Kołłątaj, śmiały i zacięty w przedsięwzięciu”, zob. J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, opr. J. Dihm, t. 1, Warszawa 1958, s. 343-344.

¹² O nominacji Kołłątaja na kanonię krakowską i związanymi sporami jakie toczyły się wokół jej objęcia szerzej pisze Kuś; zob. J. Kuś, *Kołłątaj...*, s. 21-32.

bierstwa” rzekomo popełniane przez niego na probostwach w Mielcu i Krzyżanowicach, jak również związane z dzierżawą Bieńczyc, został skazany pod koniec listopada 1781 roku przez krakowski sąd biskupi na miesiąc rekolekcji w seminarium; pozbawiono go jednocześnie kanonii i wszelkich beneficjów. Co więcej zagrożono mu więzieniem, gdyby nie pojawił się w diecezji. Dnia 7 grudnia 1781 roku, wyrokiem sądu biskupiego na Kollątaja została nałożona ekskomunika¹³. Ten ostry i radykalny wyrok ówczesnych krakowskich władz kościelnych wywołał oburzenie wielu osób¹⁴.

Kollątaj szukał wsparcia u prymasa Antoniego Ostrowskiego i zabiegał o poparcie Komisji Edukacyjnej, wysiłki te jednak na niewiele się zdały. Dopiero po sześciu miesiącach, gdy sprawy zostały wyjaśnione, a bp Sołtyk został zawieszony w czynnościach, sytuacja zmieniła się na korzyść Kollątaja. Zyskał on poparcie prymasa Michała Poniatowskiego oraz Rady Nieustającej.

Kontrola pracy Kollątaja, przeprowadzona z ramienia Komisji Edukacyjnej przez Ignacego Potockiego, stała się podstawą jego całkowitej rehabilitacji i spowodowała przywrócenie mu zajmowanego wcześniej stanowiska, gdyż pierwszym skutkiem wyroku sądu biskupiego było zawieszenie Kollątaja w obowiązkach wizytatora. Dekretem z dnia 15 czerwca 1782 roku prymas Michał Poniatowski przywrócił Kollątaja na stanowisko kanonika krakowskiego z jednoczesną reaktywacją wszystkich dotychczasowych jego uprawnień. Dnia 25 sierpnia 1782 roku Kollątaj osobiście pojawił się na posiedzeniu kapituły krakowskiej i przedstawił dekret prymasa. Choć sprawa została zakończona, to kapituła odnosiła się z niechęcią do anulowania wyroku sądowego¹⁵.

2. Działalność oświatowa

Kolejnym znaczącym epizodem w życiu Kollątaja były przenosiny do Warszawy, gdzie obracał się w kręgach kościelnych i przebywał w towarzystwie biskupa plockiego Michała Poniatowskiego, przyszłego prymasa i brata króla Stanisława Augusta, który kierował pracami Komisji Edukacji Narodowej. To właśnie za pośrednictwem Michała Poniatowskiego Kollątaj został zaproszony w roku 1776 do prac Komisji, przedstawiając tam swój „Opis stanu Akademii Krakowskiej”. Dzięki protekcji Michała Poniatowskiego rozpoczął także Kollątaj pierwszy okres swojej działalności publicznej w Towa-

¹³ Tamże, s. 28.

¹⁴ Por. A. Jobert, *Komisja...*, s. 80.

¹⁵ J. Kuś, *Kollątaj...*, s. 28-29.

rzystwie do Ksiąg Elementarnych¹⁶, powołanym przez Komisję Edukacji Narodowej w 1775 roku. Komisji Edukacji Narodowej podlegały szkoły główne (akademie), gimnazja, kolonie akademickie i szkoły publiczne. Kołłątaj oddał na jej usługi całe swoje naukowe przygotowanie i nieprzeciętne zdolności organizacyjne¹⁷.

W ramach swoich zadań podjął reformę Akademii Krakowskiej, chcąc dać w ten sposób podstawę do gruntownej reorganizacji całego szkolnictwa w Polsce. Jako wizytator Komisji rozpoczął swoją pracę wiosną 1777 roku od przejścia z ramienia tej uczelni jej głównej kolonii, Gimnazjum Nowodworskiego, po czym mimo oporów konserwatywnej profesury, przystąpił do reorganizacji Akademii Krakowskiej – owego „szkieletu przedpotopowego mamuta”, jak złośliwie nazywali ją niektórzy współcześni¹⁸. Od samego początku zajął się wprowadzeniem w życie nowego programu nauczania w Szkołach Nowodworskich, który miał „definitywnie zerwać” z dotychczasowymi „scholastycznymi” metodami, jak pisze M. Chamcówna¹⁹, a który w gruncie rzeczy nie był w stanie odejść od głównych, dobrze sprawdzonych założeń owego starego programu.

Po rehabilitacji związanej z biskupem Sołtykiem Rada Szkoły Głównej Krakowskiej powierzyła mu obowiązki rektora na czas od 15 maja 1782 roku, a oficjalnie od 21 października 1783 roku do czerwca 1786 roku. Jako rektor Kołłątaj dokończył dzieła reformy uniwersytetu, powiększył i uporządkował fundusze uczelni, organizując jednocześnie wiele zakładów naukowych²⁰.

¹⁶ Dnia 4 września 1776 roku został Kołłątaj przyjęty do Towarzystwa dla Ksiąg Elementarnych, a w dniu 17 września 1776 roku wziął po raz pierwszy udział w jego posiedzeniu. Por. E. Kipa, *Ks. Hugo Kołłątaj*, Lwów 1912, s. 11.

¹⁷ Por. Hulewicz J., *Wstęp*, w: Kołłątaj H., *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764)*, opr. J. Hulewicz, Wrocław 2003, s. 8-11.

¹⁸ Zob. M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 1998, s. 428.

¹⁹ Kołłątaj, podejmując się reformy Akademii Krakowskiej, postawił jej wysokie wymagania, tak pod względem naukowym jak i dydaktycznym. Zob. M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Szkoła Główna Koronna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kołłątaja 1777-1786*, Wrocław 1957; por. *Epoka Wielkiej Reformy*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego latach 1765-1850*, t. 2, cz. 1, pod. red. K. Lepszego, Kraków 1965, s. 7-59; por. J. Bąk, *Kołłątaja reforma Szkół Nowodworskich*, „Rocznik Krakowski” 1977, t. 48, s. 45-56; *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964, s. 353-363; W. Tatarkiewicz, *Filozofia na Uniwersytecie Jagiellońskim od XVII do połowy XX wieku*, w: *Studia z dziejów Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. S. Mikucki, „Zeszyty Naukowe”, Kraków 1967, s. 11-15.

²⁰ Por. A. Jobert, *Komisja...*, s. 81.

Jego reformę stanowiła przede wszystkim reorganizacja struktury i gospodarki uczelni, eliminacja bezużytecznych i niepotrzebnych zdaniem Kollątaja przedmiotów nauczania i wprowadzenie nowych, wartych, jak sądził, głębszego zainteresowania i analizy. Szczególną uwagę poświęcił naukom przyrodniczym i „moralnym”, przyporządkowując ich charakter aktualnym potrzebom kraju. W memoriale „O wprowadzeniu dobrych nauk do Akademii Krakowskiej”, który został opracowany w 1776 roku, pisał, że nauka moralna, która pod imieniem etyki, ekonomii i polityki znana była we wcześniejszych okresach myśli ludzkiej, traktować powinna o prawie natury, ekonomicznym i politycznym²¹.

Duże znaczenie miało mieć dla Akademii Krakowskiej również usunięcie starych profesorów i przyjęcie na ich miejsce nowych, młodych, dynamicznych i wyznających światopogląd oświeceniowy, a także bardziej niż dawni wykształconych na współczesnych uniwersytetach zachodnich, jak chociażby Jana Śniadeckiego – matematyka i astronoma, Rafała Czerniakowskiego – „ojca chirurgii polskiej”, Jana Jaśkiewicza – wybitnego przyrodnika, czy Antoniego Popławskiego – ekonomisty i pedagoga.

Kollątaj dokonał także reorganizacji wydziału filozoficznego, który – jako wydział wprowadzający – przygotowywał dla szkół średnich kadre nauczycielską. Tu również nastąpiła wymiana profesorów na takich, którzy mieli realizować oświeceniowe cele edukacyjne. W wyniku reformy Kollątaja językiem wykładowym w Akademii stał się język polski. Powołano ponadto katedry nowej filozofii, etyki, matematyki, fizyki, poezji, wymowy, jak również historii naturalnej. Kollątaj zalecał zastąpienie w nauczaniu metody pamięciowej – metodą rozumową, gdyż w rozumie upatrywał istotę wszelkich ludzkich umiejętności. Wzywał także nauczających do wiązania teorii z praktyką i do uwzględniania w wykładzie wyników najnowszych badań naukowych. Wykłady z nauk ścisłych i przyrodniczych miały być prowadzone w odpowiednio wyposażonych gabinetach naukowych. Z nazwiskiem Kollątaja związane jest w związku z tym powstanie gabinetów fizycznego i chemicznego, laboratorium anatomicznego i obserwatorium astronomicznego oraz klinik uniwersyteckich w Uniwersytecie Krakowskim²².

Zmiany przeprowadzone przez Hugona Kollątaja umożliwiły rozwój tej uczelni, w zakresie edukacji i badań naukowych, odpowiedni do ducha i wy-

²¹ Zob. M. Klimowicz, *Oświecenie*, s. 429.

²² Jak sam stwierdza w liście do Michała Poniatowskiego, dbając o rozwój uczelni przekazuje jej swoje środki i zbiory minerałów, zob. *List H. Kollątaja do Michała Poniatowskiego z dnia 12 maja 1786 r.*, w: W. Szafrński, *Prace prawnicze Hugona Kollątaja*, Poznań 2005, s. 85-86.

zwań epoki. Wszystkie reformy Kołłątaja zostały zatwierdzone przez Komisję Edukacji Narodowej, która zreformowanej Akademii powierzyła zorganizowanie seminarium nauczycielskiego dla nauczycieli pracujących w szkołach wojewódzkich, a usatysfakcjonowana reformą krakowską, postanowiła na tych samych zasadach zreorganizować Akademię Wileńską.

Zgodnie z planem Kołłątaja powinno nastąpić wzajemne powiązanie i hierarchiczna zależność w relacjach między wszystkimi szkołami, z tym, że na szczycie struktury organizacyjnej szkolnictwa miały stać uniwersytety, nazywane „szkołami głównymi”. Szczegółami wcielania w życie tej wizji miało zająć się Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, które już wcześniej opracowało projekt przepisów i zasad organizacji szkolnej. Towarzystwo to zajmowało się przede wszystkim opracowywaniem i wydawaniem podręczników dla szkół Komisji Edukacji Narodowej. Dzięki wyteżonej pracy specjalistów z różnych dyscyplin naukowych przygotowano 27 podręczników posiadających niewątpliwą wartość dydaktyczną.

3. Działalność duszpasterska i społeczno-polityczna

W 1779 roku, jako niespełna trzydziestoletni kanonik katedralny krakowski i bardzo wówczas aktywny wizytator Akademii Krakowskiej, otrzymał probostwo w Krzyżanowicach²³ – malowniczo położonej wsi w powiecie wiślickim, nad rzeką Nidą. Zarówno kościół jak i wieś należały wcześniej do upadającego konwentu norbertanów w Witowie.

Objęciu przez Kołłątaja posesji towarzyszył przewlekły i nieustający spór z norbertanami, którzy odwoływali się po pomoc do Rzymu i nuncjatury. Kołłątaja popierali między innymi biskup płocki Michał Poniatowski, a także administrator diecezji krakowskiej – Józef Olechowski²⁴. Problem oparł się o Radę Nieustającą. Spór z zakonnikami był przyczyną wielkiej niechęci Kołłątaja do zakonów w ogóle, czemu niejednokrotnie dawał wyraz.

„Zaiste, serce zakonnika – pisał do Michała Poniatowskiego – musi być serce najwolniejsze, kiedy w sprawach jego ani bojaźni sumienia nie widać, ani przyzwoitości”²⁵. Dla Olechowskiego zabiegi norbertanów w Rzymie

²³ Zob. E. Rostworowski, *Ksiądz pleban Kołłątaj*, w: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, 49-63.

²⁴ Por. M. Pęcowski, *Józef Olechowski archidiakon i sufragan krakowski 1735-1806*, Kraków 1926, s. 49.

²⁵ Zob. *H. Kołłątaj do M. Poniatowskiego*, [brak daty – około 1790], BPAN, sygn. 1621, s. 8.

i nuncjaturze były wprost oburzające. Pisał do Kollątaja w ten sposób: „Za przestępstwo tak jasnego prawa krajowego powinni by przynajmniej należytą naganę odebrać od Rady Nieustającej, że zapomnieli być obywatelami, że dwór rzymski i nuncjaturę polską opaczynymi przełożeniami wciągnęli w czynności konstytucyjną Rzeczypospolitej niszczącej”²⁶.

Tego typu okoliczności towarzyszące przejściu probostwa w Krzyżanowicach nie były bez znaczenia dla określenia postawy Kollątaja i ludzi podobnie jemu myślących, gdyż w ich rozumieniu Kościół stanowił przede wszystkim sieć parafialną, obszar działalności duchowieństwa świeckiego, pozostającego pod zwierzchnością lokalną²⁷.

Pierwszą rzeczą, której dokonał Kollątaj po objęciu parafii, było przekazanie zarządzania nią kustoszowi kolegiaty skalmierskiej, księdzu Janowi Bieleckiemu. Nowy właściciel parafii z końcem stycznia, a początkiem lutego 1779 roku, sporządził dla swego zastępcy „Dyspozycję”²⁸, gdyż oprócz probostwa w Krzyżanowicach posiadał także probostwo w Mielcu, w 1784 roku zamienione na pińczowskie oraz probostwo w Koniuszy koło Proszowic.

Pomimo rozlicznych procesów i nieustających konfliktów, umiejętna gospodarka pozwoliła Kollątajowi zgromadzić całkiem pokaźny majątek. Nabył w związku z tym kompleks dóbr dziedzicznych w Miechowskim²⁹, w których wykorzystywał nowoczesne metody gospodarowania związane z wielkotowarową uprawą ziemi. Znaczne dochody przynosił mu także handel zbożem i drewnem, przewożonym na własnych statkach budowanych nad Nidą. Tego rodzaju działalność Kollątaj prowadził także umiejętnie w okresie warszawskim, kiedy nawiązał współpracę z tamtejszą finansjerą i patrycjatem miejskim, zakładając, między innymi na Solcu, składy drewna lub też powołując do życia kompanię solną w Krzyżanowicach. Działalność gospodarcza

²⁶ Zob. J. Olechowski do H. Kollątaja, Kraków 15 listopada 1780, BPAN, sygn. 1621, s. 88.

²⁷ Zob. E. Rostworowski, *Ksiądz...*, 49-63.

²⁸ H. Kollątaj, *Dyspozycja do kościoła krzyżanowickiego*, w: E. Rostworowski, *Ksiądz...*, s. 55-59.

²⁹ Od roku 1785 zaczął Kollątaj nabywać majątki ziemskie na swoje nazwisko. Na początku były to: Gartatowice, Stawiany i Chomentówek, które nabył od Lelewela, a w roku 1788 Krzesławice, Michałowie i Biskupice; te wszystkie dobra znajdowały się na ziemi miechowskiej. W 1784 roku zakupił w Krakowie kamienicę przy ul. Św. Jana 20, za cenę 18 000 złp. Por. *List do p. Marszałka Potockiego (Ignacego) z dnia 5. Lipca 1793 r. z Karlsbadu*, w: *Listy Hugona Kollątaja pisane z emigracji w r 1792, 1793 i 1794*, zebrał Lucyan Siemieński, t. 2, Poznań 1872, s. 49; por. J. Kuś, *Kollątaj...*, s. 26; por. E. Rostworowski, „Zabawy ekonomiczne” *Hugona Kollątaja*, „Kwartalnik Historyczny” 60 (1953), nr 4. s. 146.

przynosiła mu w okresie Sejmu Czteroletniego roczny dochód w wysokości 100 tysięcy złotych, co stanowiło uchwaloną w 1789 roku przez sejm równowartość standardowego uposażenia biskupów. Ponieważ jednak uposażenie to było zazwyczaj dużo niższe, stąd bogactwo Kołłątaja stanowiło przyczynę niechęci okazywanej mu przez wiele wpływowych w życiu politycznym osób³⁰.

Jak już wspomniano, w roku 1786 Kołłątaj przeniósł się do Warszawy, gdzie rozwinął aktywną i samodzielną działalność polityczną. Znakiem przejścia od działalności reformatorskiej w zakresie szkolnictwa do polityki był sporządzony przez niego w 1784 roku memoriał „O poprawie szkoły kadetów i o wskrzeszeniu Milicji Wojewódzkich”, który zajmował się problematyką organizacji obywatelskiej siły zbrojnej³¹.

Od 1787 roku Hugo, jako litewski referendarz, postulując neutralność prawa w dobie przygotowań do Sejmu Czteroletniego, w rzeczywistości tworzył stronnictwo pruskie, które miało być alternatywą dla prorosyjskiej polityki króla. Głównym jednak założeniem w jego politycznych planach było poszerzenie wpływów stronnictwa reform społeczno-politycznych, które przyjęło nazwę tzw. Kuźnicy Kołłątajowskiej, gdzie działali zwłaszcza Franciszek S. Jezierski i Franciszek K. Dmochowski. Należy podkreślić, że Kuźnica wysuwała postulat politycznego i gospodarczego równouprawnienia mieszczan oraz nadania wolności osobistej chłopom³².

Publicystykę sejmową, dotyczącą przyszłego kształtu Rzeczypospolitej, rozpoczął Kołłątaj od przedstawienia planu całościowej reformy kraju w dziele „Do Stanisława Małachowskiego referendarza koronnego marszałka sejmowego i Konfederacji Jeneralnej Anonima listów kilka”, którego uzupełnieniem było „Prawo polityczne narodu polskiego, czyli układ rządu Rzeczypospolitej”.

Zauważyć należy, że Kołłątaj przede wszystkim uczestniczył w pracach nad projektem prawa o miastach, a zwłaszcza w przygotowaniu i ostatecznej redakcji Konstytucji 3 Maja, będącej efektem porozumienia króla z szero-

³⁰ Por. Tamże, s. 109-149.

³¹ Na temat zadań i roli jaką odegrały tego rodzaju formacje w czasie Powstania Kościuszkowskiego szczegółowo opisuje to E. Rostworowski. Zob. E. Rostworowski, *Sprawa milicji mieszczańskich w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego*, „Przegląd Historyczny” 1955, t. 46, s. 561-584.

³² Por. M. Janik, *Hugo Kołłątaj...*, s. 95-105; Obszerniej na temat stronnictwa pruskiego i działalności Kołłątaja w „Kuźnicy” pisze Z. Zielińska, por. Z. Zielińska, *Kołłątaj i orientacja pruska u progu Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1991, s. 7-23; por. W. Smoleński, *Kuźnica Kołłątajowska, Studium historyczne*, Warszawa 1949.

kimi kręgami republikańskimi. Skutecznie również przygotował jej przyjęcie, organizując do tego celu mieszczaństwo, a następnie jej obronę, tworząc Zgromadzenie Przyjaciół Konstytucji Rządowej. W dniu 3 maja 1791 roku, dzięki mobilizacji sił patriotycznych, a także dzięki działalności Kuźnicy na czele z Kołłątajem, Konstytucja została uchwalona. Jako ustawa zasadnicza stanowiła ona strukturę, którą trzeba było uzupełnić szczegółowymi aktami prawnymi. Kołłątaj podjął się tej pracy, zwłaszcza trudu kodyfikacji prawa o sejmikach, o sejmach i sądach sejmowych, o straży, komisji, policji, urządzeniu wewnętrznym wolnych miast, o sądach miejskich i asesorskich, jak również o komisji skarbowej³³.

Jako podkanclerz koronny (od 1791 roku) i kawaler Orła Białego, Kołłątaj wzmocnił swą pozycję w sejmie i rządzie, sprawując między innymi pieczę nad miastami, w których wprowadzał przepisy prawa o miastach z 1791 roku, a także przewodniczył Deputacji do Sprawy Żydowskiej, uzgadniającej interesy chrześcijańskiej i żydowskiej ludności miast³⁴. Kierował również kodyfikacją prawa karnego i cywilnego, jednocześnie dążąc do poszerzenia zakresu „łagodnej rewolucji” i ożywiając powstanie „konstytucji ekonomicznej”, „konstytucji politycznej”, a w późniejszym czasie „konstytucji moralnej”, związanej z kodyfikacją prawa sądowego w formie tzw. Kodeksu Stanisława Augusta³⁵.

Prowadząc tak ważną działalność i dysponując bardzo szerokimi kompetencjami, Hugo Kołłątaj pełnił w tym czasie de facto funkcję premiera. Następnego dnia po jego desygnowaniu na Podkanclerzego, nuncjusz Ferdynand Salluzo w swojej relacji skierowanej do Sekretariatu Stanu, przypominał opinię, która była już wiadoma od dawna w Kurii Rzymskiej, że Kołłątaj to człowiek „bardzo ważny dla filozofii nowożytnej i nowości, które się wytworzyły. Jednocześnie jest jednak znienawidzony i nie cieszy się dobrą opinią”³⁶.

W lutym 1792 roku król Stanisław August nadał Kołłątajowi koadiutorię biskupstwa krakowskiego i gdyby nie upadek Rzeczypospolitej zostałyby za-

³³ Por. M. Janik, *Hugo Kołłątaj...*, s. 87-310.

³⁴ Szerzej na temat stanowiska Kołłątaja wobec sprawy żydowskiej pisze Maria Paszor. Zob. M. Paszor, *Hugo Kołłątaj na Sejmie Wielkim w latach 1791-1792*, Warszawa 1991, s. 123-139.

³⁵ Konstytucja moralna podobnie jak i konstytucja ekonomiczna i polityczne leżała w sferze zamierzeń i planów i nie ma na to dowodów, że weszła ona w fazę realizacji. Zob. E. Rostworowski, *Książdz Kołłątaj i trzy konstytucje: polityczna, ekonomiczna, moralna*, „Tygodnik Powszechny” 35 (1981), nr 36.

³⁶ *F.M. Saluzzo do kardynała F. S. Zelada, 18 V 1791*, Archivio Segreto Vaticano, Nunziatura Varsavia 67, k. 87, cytata i przypis podają za E. Rostworowski, *Książdz...*, s. 49, przypis 2.

pewne, po śmierci Feliksa Turskiego, biskupem krakowskim i księciem siewierskim³⁷.

Realizację planów naprawy Rzeczypospolitej zablokowała zawiązana 14 maja 1792 roku konfederacja targowicka. Pięć dni później wojska rosyjskie wkroczyły w granice Polski.

Z uwagi na swe znaczenie i polityczną postawę, zwłaszcza w czasie Sejmu Czteroletniego, Kołłątaj musiał opuścić Warszawę, aby schronić się przed prześladowaniami carycy Katarzyny II i targowiczian. 25 lipca 1792 roku wyjechał w Krakowskie, a później przebywał kolejno na emigracji w Warmbrunn, Lipsku, Karlsbadzie i Dreźnie³⁸.

Wspólnie z Ignacym Potockim i Franciszkiem Ksawerym Dmochowskim napisał dwutomowe dzieło zatytułowane „O ustanowieniu i upadku Konstytucji Polskiej 3 Maja 1791 roku”³⁹, które było apologią działań stronnictwa patriotycznego w czasie Sejmu Czteroletniego. Autorzy dzieła atakowali króla Stanisława Augusta, magnaterię i Targowicę, ujawniali ingerencję Moskwy w wewnętrzne sprawy Polski, ale też usprawiedliwiali połowiczność wprowadzonych konstytucyjnie reform w dziedzinie stosunków społecznych⁴⁰.

Hugo Kołłątaj współdziałał także w przygotowaniach do insurekcji kościuszkowskiej, między innymi poprzez redagowanie aktów w sprawach chłopskich, czego przykładem jest „Uniwersał połaniecki”⁴¹.

³⁷ Koadiutorię biskupstwa krakowskiego z jurysdykcją następstwa po biskupie Feliksie Turskim nadał Kołłątajowi król Stanisław August pismem z dnia 5 lutego 1792 roku. Por. *Archiwum Kapituły Metropolitarnej Krakowskiej* Libri archivi 30, nr 215. Sprawa ta jednak nie została załatwiona, dlatego, że od lipca 1792 roku Kołłątaj był zajęty działalnością polityczną i zbyt tą działalnością pochłonięty, by zakończyć kwestię swojej koadiutorii. Następnie wypadki potoczyły się gwałtownie, przystąpienie króla do Targowicy, konieczność emigracji Kołłątaja, nie sprzyjały zakończeniu tej kwestii. Por. J. Kuś, *Kołłątaj...*, s. 30-31.

³⁸ E. Kipa podaje dokładną godzinę wyjazdu Kołłątaja z Warszawy: „Kołłątaj o godzinie drugiej po północy z wtorku na środę, to jest z 24 na 25 lipca opuścił wobec tego Warszawę i udał się do Krzesławic koło Krakowa.” Zob. E. Kipa, *Ks. Hugo Kołłątaj*, s. 81; O swojej sytuacji na emigracji pisze w listach, które zostały wydane przez Lucjana Siemieńskiego. Zob. L. Siemieński, *Listy Hugona Kołłątaja pisane z emigracji w roku 1792, 1793, 1794*, Poznań 1872.

³⁹ Dzieło zostało wydane w 1793 roku równocześnie po polsku i po niemiecku. Zob. E. Kipa, *Ks. Hugo Kołłątaj*, s. 83; zob. H. Kołłątaj, *O ustanowieniu i upadku Konstytucji polskiej 3-go Maja 1791*, Metz 1793.

⁴⁰ Por. M. Chyliński, *Hugo Kołłątaj wobec targowicy, Ustęp z politycznych dziejów Polski od r. 1792-1794*, Lwów 1875, s. 4-32.

⁴¹ Nie ma żadnych dowodów, że wyłącznym autorem Uniwersału jest sam tylko Kołłątaj, najprawdopodobniej miał on jednak duży wpływ na jego ostateczną wersję. Uniwersał

Po powrocie do Warszawy został członkiem ośmioosobowej Rady Najwyższej Narodowej. Kierując skarbem, wprowadził progresyjne opodatkowanie i konfiskatę kosztowności kościelnych. Miedzy innymi kapituła krakowska zmuszona została do przekazania swoich precjozów za sumę 20.000 złp. Złotych naczyń zarekwirowano za 320 grzywien, a srebrnych za 1895 grzywien; łącznie za sumę 527.692 złp. Idąc za wnioskiem wysuniętym przez Kollątaja, na kanoników nałożono podatek 1000 złp. od osoby⁴².

Kollątaj przygotował także ustawę o nadaniu dziedzicznym ziemi chłopom – żołnierzom. Sprawując patronat nad polskimi jakobinami przyczynił się do rozwinięcia nurtu rewolucyjnego, traktowanego jako forma nacisku na kierownictwo powstania. Jego zdecydowane i dość apodyktyczne działania sprawiły, że zaczęto go oskarżać o dążenie do przejęcia władzy, a nawet o usiłowanie zgładzenia króla. W poczuciu poważnego zagrożenia 4 listopada 1794 roku opuścił pospiesznie Warszawę i usiłował uciec z kraju. Ucieczka nie doszła do skutku, gdyż został schwytany przez władze austriackie działające na żądanie Rosji⁴³. Pod eskortą austriackich żołnierzy wywieziono go do więzienia w Ołomuńcu.

Był więziony przez osiem lat (19 grudnia 1794 roku – 16 listopada 1802 roku) bez jakiegokolwiek wyroku sądowego. Najpierw w Ołomuńcu, a następnie w twierdzy Josephstadt, gdzie przebywał pod ścisłym nadzorem i gdzie, mając stosunkowo mały dostęp do książek, zajmował się pisaniem utworów poetyckich⁴⁴. Ogólnie biorąc, Kollątaj krytycznie oceniał własną twórczość poetycką. Utwory, którym przypisywał pewną wartość artystyczną, zapisał w testamencie Mariannie z Kollątajów Krasickiej z prośbą, aby „nigdy nie zostały publikowane”⁴⁵.

---

połaniecki został ogłoszony 7 V 1794, por. M. Janik, *Hugo Kollątaj...*, 380-382; por. B. Limanowski, *Hugo Kollątaj*, Wydawnictwo J. Mortkowicza, Warszawa (brak roku wydania), s. 62-69.

⁴² Zob. B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1998, s. 358.

⁴³ M. Janik, opisując moment aresztowania Kollątaja, podaje, że miało to miejsce między Jarosławiem a Przemyślem w karczmie, gdzie Kollątaj odpoczywał. Można spotkać opinie, że miejscem aresztowania miałyby być Radymno pod Przemyślem, ale nie ma na to wystarczających dowodów, por. M. Janik, *Hugo Kollątaj...*, s. 422-423; podobne informacje można spotkać w biogramach zamieszczanych w encyklopediach, por. S. Janeczek, *Kollątaj...*, s. 723; sam Kollątaj jako miejsce swojego aresztowania podaje Przemyśl, zob. J. Polkowski, *Dziennik Księdza Hugona Kollątaja*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” (10) 1882, s. 466.

⁴⁴ Zob. P. Żbikowski, *Poezje więzienne Hugona Kollątaja*, Wrocław 1993.

⁴⁵ *Do Marianny z Kollątajów Krasickiej*, w: P. Żbikowski, *Poezje więzienne Hugona Kollątaja*, Wrocław 1993, s. 121.

W nocy z 2 na 3 lipca 1798 roku wywieziono go ponownie do Ołomuńca i od tego czasu był „więźniem numer 4”; pod tym mianem występował w austriackich sprawozdaniach urzędowych⁴⁶.

Dzięki udostępnieniu mu księgozbioru biblioteki jezuickiej oraz biblioteki uniwersyteckiej w Ołomuńcu miał możliwość rozpoczęcia studiów z dziedziny filozofii, historii, geografii, astronomii i antropologii. Wypis z katalogu Biblioteki Ołomunieckiej, sporządzony własnoręcznie przez Kołłątaja, obejmował wiele dzieł i to autorów najwybitniejszych, począwszy od starożytności do czasów współczesnych. Były to między innymi dzieła z dziedziny przyrodoznawstwa (astronomii, geografii, matematyki i fizyki), oraz prace z zakresu historii ludów, państw i narodów.

Wszystkie książki z Ołomuńca, a następnie – już po opuszczeniu więzienia – księgozbiory bibliotek w Porycku, Krzemieńcu i Warszawie, oraz prace sprowadzone z zagranicy, posłużyły Kołłątajowi przy pisaniu dwóch dzieł z zakresu problematyki filozoficznej i społecznej. Pierwszym z nich jest praca pt. „Rozbiór krytyczny zasad historii o początkach rodu ludzkiego”, wydana po śmierci autora w Krakowie w 1842 roku. We Wstępie do „Rozbioru” wydawca, Ferdynand Koj-siewicz stwierdził, że rękopis Kołłątaj przygotował do druku w Słupcach na Wołyńiu w 1805 roku, opierając się na wskazówkach Jana Śniadeckiego⁴⁷. Pozycję drugą, wydaną jeszcze za życia autora, stanowił „Porządek fizyczno-moralny”⁴⁸.

Z tego okresu pochodzą także szkice do obszernego, obliczonego na sześć tomów, opracowania, traktującego o dziejach Rzeczypospolitej w latach 1750-1796. Miała to być forma pamiętników, jednak ostateczny kształt otrzymał przede wszystkim tom: „Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1740 – 1764)” oraz łączony z nim zwykle „Pamiętnik o stanie duchowieństwa katolickiego polskiego i innych wyznań w połowie XVIII wieku”⁴⁹.

Po wielu konsultacjach z rządem cara Aleksandra I i dzięki wstawiennictwu księcia Adama Czartoryskiego, doradcy cara i ministra spraw zagranicznych Rosji, reskryptem z 9 października 1802 roku cesarz Franciszek II polecił uwolnić Kołłątaja z więzienia w Ołomuńcu⁵⁰.

⁴⁶ Por. E. Winkler, *O Hugonie Kołłątaja, jego czasach życiu i dziełach*, Warszawa 1912, s. 40-41.

⁴⁷ F. Koj-siewicz, *Słów kilka o zamierzonym wydaniu wszystkich dzieł Xiędza Hugona Kołłątaja*, w: *X. Hugona Kołłątaja, Rozbiór krytyczny zasad historyi o początkach rodu ludzkiego*, z rękopisu wydał Ferdynand Koj-siewicz, Kraków 1842, s. 6.

⁴⁸ Dzieło to zostało wydane po raz pierwszy w 1810 roku w Krakowie w Drukarni Jana Maja.

⁴⁹ Por. W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja 1794-1812*, t. 1, Kraków 1805, s. 144-231.

⁵⁰ „Liber Graf Pergen! Ich finde mich bewogen zu gestatten, dass Abbe Kollontay aus seiner bisherigen Gefangenschaft, entlassen werde; jedoch will ich, dass demselben auferlegt

4. Ostatnie lata życia

Kollątaj z austriackiego więzienia został uwolniony na początku grudnia 1802 roku z jednoczesnym nakazem opuszczenia cesarstwa, wskutek czego utracił beneficja i majątki leżące w zaborze austriackim. Przez krótki czas przebywał w Warszawie⁵¹, gdzie wskutek funkcjonującej już w trakcie pobytu w więzieniu „czarnej legendy”, dotyczącej jego udziału w insurekcji, spotkał się z manifestacyjną niechęcią. W dniu 20 sierpnia 1804 roku Kollątaj spisał formalny testament⁵². Uczynił to w obecności dwóch profesorów krzemienieckich i podsędka Wojciecha Piotrkowskiego. W swoim testamencie dystansował się od dążeń rewolucyjnych z 1794 roku i zadeklarował prawowierność wobec religii katolickiej. Jednocześnie oddawał się pokornie pod sąd Sprawiedliwości Najwyższej⁵³.

W swoim testamencie napisał: „Sprawiedliwość wieczna, która rządzi powszechnym rzeczy porządkiem, nie przestrasza mnie całą przyszłością; jej oddałem sprawę moją, jej ufać nie przestanę aż do ostatniego tchnienia. Świat mnie prześladował, opuszczam go więc z radością”⁵⁴.

Wyznał również wierność w stosunku do religii, w której wyrósł i której mimo pomówień swoich wrogów – pozostał wierny. „(...) przeto oświadczam najuroczyściej, że w tej wierze, w której byłem zrodzony i wychowany, żyłem i pragnę umierać, że do utrzymania jej czystości przykładałem się rzetelnie, że wszystkie w tej mierze dysputy i wątpliwości uważałem za próżne, za szkodliwe towarzyskiej spokojności. Ta wiara nigdy nie była ciężarem dla mego rozumu. Dochowałem ją nieozięble wśród filozofii i czystych moralności prawdziwe”⁵⁵.

Meine Erbstaten unverzüglich zu verlasen und auf ewig zu vermeiden; vornach also das Weitere zu veranstalten ist.“ Wien den 9 Oktober 1802. cytat podaje za, W. Tokarz, *Ostatnie lata...*, t. 1, s. 231.

⁵¹ J. Polkowski, *Dziennik...*, s. 568; por. W. Tokarz, *Ostatnie lata...*, t. 1, s. 233.

⁵² Testament Kollątaja ogłaszany był parokrotnie. W roku 1821 w czasopiśmie „Astrea” przez Franciszka Grzymałę, następnie w Poznańskim Dzienniku Domowym 1846, nr 4 i n. przez N. Kamieńskiego, wyjątki z testamentu publikowane były przez W. Tokarza i M. Janika. W roku 1963 w Tekach Archiwalnych, t. 9, s. 123-167, został testament ogłoszony przez J. Sztocha na podstawie oryginału zachowanego w Warszawie.

⁵³ Podsumowując swoją działalność polityczną i społeczną sam sobie nie miał nic do zarzucenia, określając, że zawsze działał dla dobra publicznego. Por. Kollątaj H., *O moim postępowaniu politycznym*, BPAN, sygn. 191, k. 22.

⁵⁴ Zob. E. Kipa, *Ks. Hugo Kollątaj*, s. 133.

⁵⁵ Tamże, s. 134.

W dalszym ciągu testamentu Kołłątaj wyznaczył spadkobierców i egzekutorów, rozporządził pogrzebem, a także przewidział wynagrodzenie dla służby; na końcu zaś sformułował swoją wolę dotyczącą dokumentacji i niektórych legatów.

Schorowany i borykający się z trudnościami finansowymi przeprowadził się na Wołyń, do dzierżawionych tam Tetylkowic, gdzie w spokoju i upragnionej samotności opracowywał plany szkolnictwa w guberni kijowskiej, podlaskiej i wołyńskiej, podległych wówczas Tadeuszowi Czackiemu. Był również w tym czasie inicjatorem programu dla Liceum Krzemienieckiego⁵⁶.

Na przełomie 1806 i 1807 roku wezwany został do Warszawy, by uczestniczyć w pracach Komisji Rządzącej Księstwa Warszawskiego, czemu przeszkodził chwilowo jego wyjazd do Moskwy. W Moskwie przebywał od kwietnia 1807 roku do maja 1808 roku. Pracował tam nad dziełem o początkach ludów słowiańskich. Na podstawie własnych badań i obserwacji napisał dzieło pt. „Opisanie miasta Moskwy”⁵⁷.

Wskutek niechęci sfer rządowych, mimo przychylności środowisk francuskich, Kołłątaj nie działał już politycznie. Oddał się głównie pracy publicystycznej, podejmując w niej aktualną problematykę, między innymi uzasadniając korzyści płynące dla Polski z polityki Napoleona⁵⁸. Wypowiadał się także na temat sytuacji ustrojowej Księstwa, postulując monarchię konstytucyjną⁵⁹. W tym czasie Hugo Kołłątaj nie działał już szerzej na polu szkolnictwa. Nie powiodła się także jego współpraca z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Warszawie, do którego przyjęto go dopiero 9 lipca 1809 roku, po zabiegach Samuela B. Lindego i pozytywnej opinii ze strony Stanisława W. Staszica, który był prezesem Towarzystwa⁶⁰.

⁵⁶ H. Kołłątaj, *Korespondencya listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół*, z rękopisu wydał Ferdynand Kojisiewicz, Kraków 1844-45.

⁵⁷ Por. E. Kipa, *Ks. Hugo Kołłątaj*, s. 107-115.

⁵⁸ Por. H. Kołłątaj, *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tylżyckiego zaczęto zwać Księstwem Warszawskim*, Lipsk 1810, s. 70-92

⁵⁹ Por. H. Kołłątaj, *O konstytucji w ogólności i szczególności, czyli Nauka prawa politycznego ogólnego i szczególnego przystosowana do konstytucji Księstwa Warszawskiego*, BPAN Kr. sygn. 179.

⁶⁰ Por. J. Michalski, *Kołłątaj a Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*, Wrocław 1951, s. 21-22; pomimo tego, że Kołłątaj właściwie nigdy nie brał udziału w pracach Towarzystwa i wzajemne relacje zostały zakończone niepowodzeniem jego formalna przynależność do Towarzystwa była oceniana w dwojaki sposób: raz pozytywnie raz negatywnie w działalności Towarzystwa, por. tamże, s. 42.

Po śmierci w 1811 roku kanonika Pawła Olechowskiego Kollątaj został promowany przez Fryderyka Augusta na prałaturę kustodii sandomierskiej⁶¹.

Zmarł 28 lutego 1812 roku w Warszawie w całkowitym opuszczeniu i osamotnieniu. Niewiele osób uczestniczyło w skromnym pogrzebie i nikt nie wygłosił pożegnalnej mowy⁶².

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archivio Segreto Vaticano, Nunziatura Varsavia sygn. 67, k. 87, *Saluzzo F. M. do kardynała F. S. Zelada, 18 V 1791*.

Archiwum Kapituły Metropolitarnej Krakowskiej, *Libri archivi 30*, nr 215.

BPAN Kr. sygn. 179. *O konstytucji w ogólności i szczególności, czyli Nauka prawa politycznego ogólnego i szczególnego przystosowana do konstytucji Księstwa Warszawskiego*, Kollątaj H.

BPAN Kr. sygn. 235, *Rodowód Hugona de Sztumberg Kollątaja*.

BPAN Kr., sygn. 1621, *Hugo Kollątaj do M. Poniatowskiego*, brak daty – około 1790.

Źródła drukowane

Kollątaj H., *Do Marianny z Kollątajów Krasickiej*, w: Żbikowski P., *Poezje więzienne Hugona Kollątaja*, Wrocław 1993, s. 121-122.

Kollątaj H., *Dyspozycja do kościoła krzyżanowickiego*, w: E. Rostworowski, *Ksiądz pleban Kollątaj*, w: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 55-59.

⁶¹ Szczegółowy opis przebiegu instalacji na kustosa sandomierskiego przekazuje ks. J. Wiśniewski. Zob. J. Wiśniewski, *Katalog...*, s. 154.

⁶² „Ks. Kollątaj zmarł 28 lutego r. 1812 w Warszawie na Starym Mieście w domu nr 42 na I-szym piętrze”. Pochowany zaś został na Powązkach w katakumbach, nie oznaczono jednak miejsca jego pochówku żadną stałą tablicą, a archiwalia cmentarne z tych lat zaginęły, dlatego dzisiaj nie wiadomo gdzie złożone jest jego ciało. Zob. K. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, Warszawa 1858, t. 2, s. 200; Zob. J. Wiśniewski, *Katalog...* s. 154; por. J. Kuś, *Kollątaj...*, s. 36. Zgodnie z wolą Kollątaja, jego serce zostało wyjęte z ciała, poddane konserwacji i złożone w kościele w Wiśniowej k. Staszowa. Na pojemniku ołowianym w którym znajdowało się serce został wryty napis „Serce ks. Hugona hr. Kollątaja, Pierwszego Emeryta Szkoły Głównej Akademii Krakowskiej, Podkanclerza koronnego, Kanonika katedralnego krakowskiego, Orderów polskich kawalera, który urodził się dnia 1 kwietnia 1750 r., umarł dnia 28 lutego 1812 w Warszawie”. Zob. J. Myjak, M. Zarębski, *Tam gdzie serce Hugona Kollątaja*, Staszów 1991, s. 14-15.

- Kołątaj H., *Korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół*, z rękopisu wydał Ferdynand Kojśiewicz, Kraków 1844-45.
- Kołątaj H., *List do p. Marszałka Potockiego (Ignacego) z dnia 5. Lipca 1793r. z Karlsbadu*, w: *Listy Hugona Kołątaja pisane z emigracji w r 1792, 1793 i 1794*, zebrał L. Siemieński, t. 2, Poznań 1872, s. 47-52.
- Kołątaj H., *List H. Kołątaja do Michała Poniatowskiego dnia 12 maja 1786 r.*, w: Szafranski W., *Prace prawnicze Hugona Kołątaja*, Poznań 2005, s. 85-86.
- Kołątaj H., *O ustanowieniu i upadku Konstytucji polskiej 3-go Maja 1791*, Metz 1793.
- Kołątaj H., *Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tyłzycznego zaczęto zwać Księstwem Warszawskim*, Lipsk 1810.

Opracowania

- Barycz H., *Historia szkół Nowodworskich od założenia do reformy Kołątaja*, Kraków 1988.
- Bauer K., *Kontrowersje wobec Hugona Kołątaja*, „Wiadomości Historyczne” 30 (1987), nr 2, s. 99-119; nr 3, s. 195-226, [cz. 1 i 2].
- Bąk J., *Kołątaja reforma Szkół Nowodworskich*, „Rocznik Krakowski” 1977 t. 48, s. 45-56.
- Buczek K., *Dzieciństwo i młodość Hugona Kołątaja*, w: *Z dziejów edukacji w Polsce XVIII wieku*, pod red. I. Szybik, Warszawa 1995, s. 41-56.
- Butterwick R. J., *Co to jest Oświecenie?*, „Przegląd Powszechny”, 5/921 (1998), s. 161-180.
- Chamcówna M., *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Szkoła Główna Koronna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kołątaja 1777-1786*, Wrocław 1957.
- Chyliński M., *Hugo Kołątaj wobec targowicy, Ustęp z politycznych dziejów Polski od r.1792-1794*, Lwów 1875.
- Dzieje uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364-1764*, pod red. K. Lepszy, t. 1, Kraków 1964, s. 353-363.
- Epoka Wielkiej Reformy*, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego latach 1765-1850*, t. 2, cz. I, pod red. K. Lepszy, Kraków 1965, s. 7-59.
- Hulewicz J., *Wstęp*, w: Kołątaj H., *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764)*, opr. J. Hulewicz, Wrocław 2003, s. 5-86.
- Janeczek S., *Kołątaj Hugo*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, Lublin 2004, t. 5, s. 722-726.
- Janik M., *Hugo Kołątaj, Monografia z czterema podobiznami*, Lwów 1913.
- Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794), Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, tłum. M. Chamcówna, Wrocław 1979.
- Kipa E., *Ks. Hugo Kołątaj*, Lwów 1912.

- Kiszwalter T., *Ludzie i idee Oświecenia w Polsce porozbiorowej*, Warszawa 1987.
- Klimowicz M., *Oświecenie*, Warszawa 1998.
- Kojsiewicz F., *Słów kilka o zamierzonym wydaniu wszystkich dzieł Xiędza Hugona Kollåtaja*, w: X. Hugona Kollåtaja, *Rozbiór krytyczny zasad historii o początkach rodu ludzkiego*, z rękopisu wydał Ferdynand Kojsiewicz, Kraków 1842, s. 1-8.
- Kumor B., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1998.
- Kuś J., *Kollåtaj i Kapituła Krakowska*, „Rocznik Krakowski” 1977 t. 48, s. 19-43.
- Leśnodorski B., *Kollåtaj Hugo*, Polski Słownik Biograficzny, t. 13, Wrocław 1967, s. 335-346.
- Limanowski B., *Hugo Kollåtaj*, Warszawa (brak roku wydania).
- Loret M., *Życie polskie w Rzymie w XVIII wieku*, Rzym 1930.
- Michalski J., *Kollåtaj a Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk*, Wrocław 1951.
- Myjak J., Zarębski M., *Tam gdzie serce Hugona Kollåtaja*, Staszów 1991.
- Niemcewicz J.U., *Pamiętniki czasów moich*, opr. J. Dihm, t.1, Warszawa 1958.
- Paszor M., *Hugo Kollåtaj na Sejmie Wielkim w latach 1791-1792*, Warszawa 1991.
- Pećkowski M., *Józef Olechowski archidiakon i sufragan krakowski 1735-1806*, Kraków 1926.
- Polkowski I., *Dziennik Księdza Hugona Kollåtaja*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, t. 10, 1882, s. 464-480.
- Rostworowski E., „*Zabawy ekonomiczne*” Hugona Kollåtaja, „Kwartalnik Historyczny”, 60(1953), nr 4, s. 109-149.
- Rostworowski E., *Ksiądz Kollåtaj i trzy konstytucje: polityczna, ekonomiczna, moralna*, „Tygodnik Powszechny” 35 (1981) nr 36, s. 1, 4.
- Rostworowski E., *Ksiądz pleban Kollåtaj*, w: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 49-63.
- Rostworowski E., *Sprawa milicji mieszczańskich w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego*, „Przegląd Historyczny” 1955, t. 46, s. 561-584.
- Siemieński L., *Listy Hugona Kollåtaja pisane z emigracji w roku 1792, 1793, 1794*, Poznań 1872.
- Słowiński L., *Odważni mądrością: o reformatorach edukacji i nauki polskiej w dobie oświecenia*, Poznań 1988.
- Smoleński W., *Zbiory artystyczne Kollåtaja w r. 1795*, w: Smoleński W., *Studia Historyczne*, Kraków 1925.
- Straszewski M., *Dzieje filozoficznej myśli polskiej*, Kraków 1912.
- Śniadecki J., *Żywot literacki Hugona Kollåtaja, z opisaniem stanu Akademii Krakowskiej w jakim się znajdowała przed rokiem 1780*, Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył dr H. Barycz, Wrocław 1951.
- Tatarkiewicz W., *Filozofia na Uniwersytecie Jagiellońskim od XVII do połowy XX wieku*, w: *Studia z dziejów Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, pod red. S. Mikucki, „Zeszyty Naukowe”, Kraków 1967, s. 11-36.
- Tokarz W., *Ostatnie lata Hugona Kollåtaja 1794-1812*, t. 1, Kraków 1905.

- Winkler E., *O Hugonie Kołłątaju, jego czasach życia i dziełach*, Warszawa 1912.
- Wiśniewski J., *Katalog prałatów kanoników sandomierskich od 1186 do 1926, tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866*, Radom 1928.
- Wójcicki K., *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, t. 2, Warszawa 1858.
- Zielińska Z., *Kołłątaj i orientacja pruska u progu Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1991.
- Żbikowski P., *Poezje więzienne Hugona Kołłątaja*, Wrocław 1993.

HUGO KOŁŁĄTAJ A PRIEST, STATESMAN, AND POLITICIAN

Summary

Practical attitude towards gaining knowledge to change in the eighteenth century philosophy combined with radical quest for elimination of supernatural phenomena but primarily Christian virtues became a reason for revival and development of materialism as far as the view of reality and human person is concerned. Empirical-rational approach in science and hostile attitude towards Christianity can be related to French and English Enlightenment philosophers but not Polish.

Polish Enlightenment philosophers were able to combine contemporary science fascination and philosophical thinking with earnest ecclesiasticism. This was evidenced by the fact that several outstanding Polish Enlightenment exponents such as Hugo Kołłątaj, Stanisław Konarski or Stanisław Staszic were faithful Catholic priests.

Hugo Kołłątaj, as a writer and social activist, belongs to the group of well-known and prominent figures in the history of Poland. A large number of works were written about him.

It is worth underlying that Kołłątaj was one of the thinkers who during the Enlightenment showed exceptional interest in human person problems. Not only his social and political activity but also scientific and literary work were inspired by the quest for the good of a human being and by the pursuit to discover the truth of human being existence.

This thesis is an attempt to show Hugo Kołłątaj, one of the leading of Polish Enlightenment exponents. His political, social and educational activity didnt restrain him from reaching his aims which resulted from the fact that he was a Catholic priest. His 200th death anniversary in 2012 is reason enough to present his life and his activity in many fields.

Sowa kluczowe: Hugo Kollątaj, Komisja Edukacji Narodowej, Akademia Krakowska, Konstytucja 3 maja, polityka, społeczeństwo.

Key words: Hugo Kollątaj, Commission of National Education, University of Kraków, Constitution of May 3, 1791, politics, society.